

ANEMON

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: 2147-7655

Cilt:1 Sayı:1 Haziran: 2013

SİYASETİN KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYATTAKİ YANSIMALARI BAĞLAMINDA “ENSÂR VE MUHACİR” KAVRAMLARI

REFLECTIONS OF THE POLITICS ON THE CULTURAL AND SOCIAL LIFE IN THE CONTEXT OF THE CONCEPTS; “ANSAR AND MUHADJIR”

Adnan DEMİRCAN*

Özet

Peygamberliğin Medine döneminde Müslümanları tanımlamak üzere kullanılan alt kimlik arasında Ensâr ve Muhacir kavramlarının özel bir yeri vardır. Bununla birlikte Resûlullah'tan sonraki dönemlerde Ensâr ve Muhacir kavramlarına nispet edilmede farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ensâr kavramına mensubiyet ve bu kelimeyi kimlik olarak kullanmak daha yaygın iken Muhacir kavramını kimlik olarak kullananlar yok denecek kadar azdır. Hz. Peygamber döneminde Muhacirlerden olmak büyük bir şeref ve iftihar sebebi iken Muhacirlerin çocuklarının kendilerini babalarının bu sıfatına nispet etmemeleri dikkat çekicidir. Elinizdeki makalede, bunun siyasî sebepleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Muhacirler, Ensâr, Kureyş, siyaset.

Abstract

There is special importance of the concepts of *Muhajir* and *Ansar* that were the sub-identity to describe Muslims when the prophet was at Madina. However, there are differences in the usage of those concepts after the prophet. While the concept of Ansar and their usage as an identity was so commonly used, concept of Muhadjir was much less in usage as an identity. Although it was considered to be Muhadjir as a great honor in time of the Prophet, it is interesting that their descendants did not attach themselves to their father's honorary title “Muhadjir”. In this article, we will deal the political reasons of them.

Keywords: al-Muhâdjirün [Emigrants], al-Ansâr [Helpers], Quraysh, politics.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi., adnandemircan@gmail.com

Giriş

“İnsanlar emirlik içinde Kureyş’e tabidirler. Müslümanları Müslümanlarına, kâfirleri kâfirlerine tabidir.”¹

Hadis

Siyasetin, din, kültür, sosyal hayat, hukuk ve ekonomi ile sıkı bir ilişkisi olduğu inkâr edilemez. Bu alanlarda karşılıklı etkileşimin izlerini çeşitli yönleriyle tespit etmek mümkündür. Günümüzde siyasîlerin çeşitli görüşlerinin teşekkülü ve sergiledikleri icraatları gibi konularda; mensup oldukları şehrin, bölgenin, dinin, mezhebin; aldıkları eğitimin; aile ve çevrelerinden etkilendiklerine dair iddiaların zaman zaman dillendirildiğini görüyoruz. Siyasîler, manevî dünyalarını inşa eden birçok etkenle birlikte siyaset yaparlar. Keza siyasîlerin aldıkları kararların ve icraatlarının farklı etkilerini toplumun çeşitli katmanlarında ya da kurumlarda görmek de mümkündür. Biz bu kısa makalede, siyasî tutumun mensubiyet anlayışını nasıl şekillendirebildiğini Muhacir ve Ensâr kavramlarına nisbet çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

Sözlükte “ilgi kurmak, nispet etmek, atfetmek, akraba olmak, yakınlık kurmak” gibi anlamlar taşıyan ve nesep kökünden gelen nisbe kelimesi (çoğulu niseb) “bir şeyin bir yere, bir aile, kabile ya da topluluğa, bir din yahut mezhebe, bir meslek ya da sanata, bir sıfata vb. bağlanması, onunla ilişkilendirilmesi” demektir. Nisbeye neseb, [çoğulu ensâb] veya izafe adı da verilmektedir.²

Araplarda nispe bir tür kimliktir, kişinin biyografisinin parçasıdır; hatta günümüzde iş başvurularında talep edilen özgeçmişin gördüğü işlevin bir kısmını görür. Zira kişinin, hayatında önemli bir yere sahip olan kabile, şehir, mezhep gibi mensubiyetlere nispet edilerek tanınması sağlanır. Kişinin ailesine, kabilesine, şehrine ya da bölgesine nispet edilmesi onun kökeni açısından büyük önem taşır. Kişinin hayatında önemli olan seyahat ettiği ya da yaşadığı yerin zikredilmesi de önemli bir biyografik bilgidir. Araplar buna değer verdikleri için bazen bir kişinin birden çok yere nispet edildiğini görüyoruz.

Karşımıza çıkan bir âlimin aynı zamanda el-Kûfi, el-Bağdâdî, el-Mısrî olarak zikredilmesi bizi şaşırtmamalıdır. Bu nisbelerden, kişinin bütün bu yerlerle doğum, eğitim, görev sebebiyle ilişkisi olduğunu anlarız.

Muhacir ve Ensâr Kavramlarının İslâm Kültüründeki Yeri

Hız. Peygamber’in hicretinden sonra ortaya çıkan Muhacir ve Ensâr kavramları, onun yaptığı önemli sosyal düzenlemelerin göstergelerinden biridir. Bu kavramlar Kur’ânî kavramlar olarak İslâm toplumunu tanımlamak üzere kullanılmaya başlanmıştır. Kavramların ortaya çıkışı Mekkeli Müslümanların hicret etmesi ve Medinelî Müslümanların onları yurtlarında barındırmalarıyla başlamıştır. Ancak bu kavramların, yerine ihdas edildiği nitelermelerden ve nisbelerden farklı özelliklere sahip oldukları görülmektedir.

Hız. Peygamber döneminde İslâm ümmetini tanımlamak için Müslüman [muslim=—muslimûn] adı kullanılıyordu. Bunun dışında alt kimlikler olarak kabile kimlikleri de

1 Müslim, *İmâre* 1.

2 Avcı, “Nisbe”, *DİA*, XXXIII, 142.

vardı. İslâm, ırkçılığı yasaklamakla birlikte kişinin ailesini ve soyunu tanımlayıcı nitelermeleri reddetmemiş, bilakis kişinin soyunu inkâr etmesini yasaklamıştır.

Medine döneminde, Mekte’den hicret eden Müslümanlar için Muhacir adı betimleyicidir. Zira onlar Allah’ın rızasını umarak yurtlarını terk edip Medine’ye gitmişlerdir. Muhacirlerin çoğu Kureyş kabilesinin farklı kollarına mensuptu. Burada alt kimlikleri ortaya çıkarmak, ümmetin birliği açısından faydasız bir iştir. Bu sebeple birleştirici ortak özellikleri olan hicret eylemini gerçekleştirmiş olmaları uygun bir tanımlamadır.

Medinelî Müslümanlar ise yurtlarına hicret eden din kardeşlerine Allah’ın rızasını umarak yardım edenlerdir. Onların bu yardım ve destekleri Ensâr olarak isimlendirilmeleri suretiyle tescil edilmiştir. Medinelîlerin kabile kimlikleri de mevcuttur. Bunlar esasen iki kardeş kabile olan Evs ve Hazrec kabilelerine mensuplardı. Bu iki kardeş kabile arasında İslâm’dan önce var olan bir kan davası sebebiyle savaşlar meydana gelmişti. Kabile kimliği, onlar için düşmanlığı hatırlatan, birleştirici değil bölücü bir kimliktir. Oysa Ensâr adı, birleştirici bir özelliğe sahiptir.

Kur’ân’da Ensâr ve Muhacirler Allah rızasını kazanmak için yaptıkları fedakârlıklar sebebiyle övülmüşlerdir:

“İman edip de Allah yolunda hicret ve cihat edenler, (Muhacirleri) barındıran ve yardım edenler var ya, işte gerçek müminler onlardır. Onlar için mağfiret ve bol rızık vardır. Sonradan iman eden ve hicret edip de sizinle beraber cihat edenler de sizdendir...”³

“İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler ve (Muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır.”⁴

Dikkat çeken ilginç hususlardan biri şudur: Hz. Peygamber döneminde Kureyş ismi daha çok Mekkeli müşrikler için kullanılıyordu. Kur’ân-ı Kerim’de sadece bir yerde geçen bu isim, Cahiliye dönemi Kureyş’inin ticarî amaçlı yaz ve kış seferlerinden bahseder.⁵ Hz. Peygamber Kureyş’le daha çok müşrik Mekkelileri kasteder. Çünkü Allah Resûlü tebliğe başladığında Kureyş’in ileri gelenleri (mele’) atalarının dinine aykırı gördükleri yeni dinle mücadele ettiler. Onların meşruiyet dayanağı atalarının dini, yani Kureyş’in diniydi. Bir anlamda onlar Kureyş kimliğini kullanarak Allah Resûlü’nü engellemeye çalışmışlardır.

Muhacir Kavramı

Muhacir [çoğulu: muhâcirûn] kelimesi Kur’ân’da tekil olarak iki yerde,⁶ eril-çoğul olarak beş yerde⁷ ve dişil-çoğul (Muhacirât) olarak bir yerde⁸ geçmektedir.

Allah Resûlü döneminde Ensâr’dan olmak önemli bir şeref ve iftihar vesilesi olmakla

3 *Enfâl* 8/74-75.

4 *Enfâl* 8/72.

5 *Kureyş* 106/1-4.

6 *Ankebût* 29/26; *Nisa* 4/100.

7 *Tevbe* 9/100, 117; *Nur* 24/22; *Ahzab* 33/6; *Haşr* 59/8.

8 *Mümtahine* 60/10.

birlikte Muhacir olmak daha değerli vasıftır. Allah Resûlü bir konuşmasında, “Eğer hicret (şerefi) olmasaydı Ensâr’dan olmak isterdim.”⁹ buyurur.

Mekke döneminde Müslümanların gördükleri baskılar hicreti zorunla hale getirmiş; hatta hicret etmek hak-batıl mücadelesinde taraf olmak anlamına gelmiştir. İmkân olduğu halde hicret etmeyenler ise eleştirilmiştir: “Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken, ‘Ne işte idiniz?’ dediler. Bunlar, ‘Biz yeryüzünde çaresizdik.’ diye cevap verdiler. Melekler de, ‘Allah’ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir! Erkekler, kadınlar ve çocuklardan (gerçekten) âciz olup hiçbir çareye gücü yetmeyenler, hiçbir yol bulamayanlar müstesnadır. İşte bunları, umulur ki Allah affeder; Allah çok affedicidir, bağışlayıcıdır.”¹⁰

Mekkeliler açısından bakılırsa Muhacir kavramının Mekke Müslümanları için kullanılması, onları yurtlarından çıkararak Kureyşli akrabalarından ayıran ve hicretin önemine vurgu yapan bir özelliğe sahiptir. Hicretten sonra Kureyş isminin Hz. Peygamber’i ve davasını reddeden ve onlara meşruiyet tanımayan müşrik Mekkeliler için kullanılmasının bilinçli bir tercih olduğu muhakkaktır. Zira Kureyşliler, kendi varlıklarını ve kimliklerini bu tanımlamayla ortaya koymuşlardır. Oysa Kur’ân ve Peygamber Medine’ye hicretten sonra kendilerini inanca bağlı bir nitelemeyle tanıtmayı tercih etmişlerdir. Bu da Allah yolunda memleketini terk eden Müslümanları ifade eden Muhacir kavramıdır.

Muhacir kavramı, Mekke fethine kadar Mekke Müslümanlar açısından dine bağlılığı ifade eden bir kavram olmuştur. Zira Mekke’nin fethine kadar imkân bulan Müslümanların hicret etmesi, Hz. Peygamber ile onu reddeden Kureyş arasında tercih yapmak anlamına gelmektedir. Bu öneminden dolayı Muhacir olmanın kültürde ayrı bir yeri vardır.

Hiz. Peygamber döneminde Müslümanlar arasında Mekke’den Medine’ye hicret etmiş olmak fazilet sebebi olarak değerlendiriliyordu. Bir gün Hz. Ömer, Esmâ bt. Umeyy’e “Hicrette sizi geçtik. Bundan dolayı Resûlullah’a (s) sizden daha layık ve yakınız!” dedi. Esmâ, Hz. Ömer’in bu sözlerinden alınarak söylediklerini Resûlullah’a (s) anlattı. Hz. Peygamber ona ne cevap verdiğini sordu. Ardından, “Bu hususta o bana sizden daha layık ve yakın değildir. Onun ve arkadaşlarının bir hicreti, siz gemiyle yolculuk yapanların [Habeşistan Muhacirlerinin] ise iki hicreti vardır.” buyurdu.¹¹ Bilindiği gibi Esmâ, eşi Cafer b. Ebî Tâlib’le birlikte Mekke’den Habeşistan’a gemiyle hicret etmiş; oradan da Kızıldeniz’i geçerek Medine’ye gitmiştir. Hz. Peygamber Mekke’den Habeşistan’a, oradan da Medine’ye gidenlerin iki hicret yaptıklarını vurgulayarak Esmâ’ya iltifat etmiştir.

Hiz. Ömer de atıyyelerin dağıtımında Mekke fethine kadar geçen zaman aralığında Müslüman olanlara, ya da belli başlı hadiselerde yer alanlara fetihten sonra Müslüman olanlardan daha fazla atıyye vermiştir.

Hiz. Peygamber’in Mekke’nin fethinden sonra hicretin sona erdiğine dair “Fetihden sonra hicret yoktur.”¹² sözü fetihle birlikte Müslümanlar için yükümlülük olan hicretin

9 Müslim, *Zekât* 139; Ahmed b. Hanbel, II, 315.

10 *Nisâ* 4/97-99.

11 Buhârî, *Meğâzi* 38; Müslim, *Fedâilü’s-sahâbe* 169.

12 Buhârî, *Menâkıbü’l-ensâr* 45.

sona erdiğini ifade eder. Bununla birlikte hicretin kıyamete kadar devam edeceğine dair bir hadis de nakledilir: “Tövbe sona ermedikçe hicret sona ermez; güneş batıdan doğuncaya kadar da tövbe son bulmaz.”¹³ Bu hadis, hicret olgusunun sadece bu döneme mahsus olmadığını, tarihin değişik zamanlarında hicret koşullarının oluşabileceğini ifade eder. Ancak rivayetin Muaviye’den nakledilmiş olması yaşadığı dönemde Muhacir olmanın toplum nezdindeki değerini göstermektedir. Eğer hadis sahihse, bu rivayetin Muaviye tarafından tespit edilmesini gerektirecek sosyal koşullar olduğu görülmektedir.

Bilindiği gibi Muaviye, Mekke fethinden sonra Müslüman olmuş; fetihden kısa bir süre sonra Medine’ye gitmesine rağmen İslâm kültürü içinde muhacirlerden sayılmamıştır.

Hz. Ali, kendisiyle siyasî mücadeleye giren Muaviye’yi Mekke fethi sırasında Müslüman olması sebebiyle eleştirmiş; onun Tulekâ’dan¹⁴ olduğunu söyleyerek hilafet iddiasının olamayacağını vurgulamıştır.¹⁵

Ensâr Kavramı

Ensâr kelimesi “yardım etmek” anlamındaki nasr kökünden türeyen nasîr ya da nâsır sıfatının çoğulu olup ism-i mensubu ensârîdir [çoğulu: ensâriyyûn].¹⁶ Enes b. Mâlik’in belirttiğine göre bu isim ilk defa Kur’ân’da yer almıştır.¹⁷ Ensâr tabiri bu anlamıyla Kur’ân’da iki yerde¹⁸ Muhacirlerle birlikte geçmekte ve Allah’ın her iki topluluktan da hoşnut olduğu belirtilmektedir.¹⁹

Müslümanların hicretinden önce Medine ahalisi, Yahudiler ve Araplar olmak üzere etnik-dinî iki gruptan meydana geliyordu.²⁰ Yahudiler Nadîr, Kaynuka ve Kurayza kabilelerine ayrılırken Araplar Evs ve Hazrec gibi iki büyük kabileden oluşuyordu. Bu iki Arap kabilesi arasında düşmanlık bulunduğu için kan bağına dayalı tasnifin yerine “Allah Resûlü’ne ve Mekkeli Müslümanlara yardım edenler” anlamında Ensâr tabirinin tercih edilmesi, hem onları birleştirici hem de akideye dayalı bir tasniftir.

Ensâr tabirinin Medine yıllarında zaman içinde yerleştiği görülmektedir. Bu kavram hem Hz. Peygamber tarafından, hem de Raşid Halifeler döneminde birçok olay sırasında Medinelî Müslümanlara iltifat amacıyla kullanılmıştır. Kavram, olumlu anlamı sebebiyle Medineliler tarafından da sahiplenilmiş, her zaman bir iftihar vesilesi olmuştur. Ülkemizde bugün bile kendilerini Ensâr’a nispet eden birçok insanın olduğunu biliyoruz. Bu bağ-

13 Dârimî, *Siyer* 70.

14 Tulekâ, Mekke fethinden sonra yaptığı konuşma sırasında Hz. Peygamber’in Mekkelilere “*Entumu’l-tulekâ*” (Özgürsünüz, gidebilirsiniz!) dediği için kullanılan bir tabirdir.

15 Minkarî, s. 29; İbn Kuteybe, I, 85; İbn A’sem, I [I-II], 515.

16 Algül, “Ensâr”, *DİA*, XI, 251.

17 Buhârî, *Menâkibü’l-ensâr* 1; Algül, “Ensâr”, *DİA*, XI, 251.

18 *Tevbe* 9/100, 117.

19 Algül, “Ensâr”, *DİA*, XI, 251.

20 Yahudilerin bir kısmının Arap olduğu hesaba katılırsa bu tanımların zaman zaman iç içe geçtiğini söylemek de mümkündür.

lamda Ensâr, Ensaroğlu, Ensari, Ensarioğlu ve ismin Türkçesi olan Yardımcı soyadının çokça kullanıldığına şahit oluyoruz.

Siyasî İlişkilerin Kimlik Tanımlamaya Etkisi

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Ensâr ve Muhacir kavramlarının farklı amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Hız. Peygamber'in vefatından sonra Ensâr tarafından düzenlenen Sakîfe toplantısına katılan Hız. Ebû Bekr, Hız. Peygamber'in yerine birisini seçmek amacıyla bir araya gelen Ensâr'a Resûlullah'a (s) ve Müslümanlara yaptıkları yardımlar sebebiyle iltifat etti. Öte yandan Hız. Ebû Bekr, Muhacirlerin faziletlerinden söz ettikten sonra Arapların ancak Kureyşli birisine itaat edebilecekleri tezini temellendirmeye çalışarak iktidarın kendilerinde olması lazım geldiğini savundu. Hız. Ebû Bekr'in buradaki konuşması planlanmış bir konuşma değildi, ancak Kureyş'i parçalayıcı bir tanımlama yapmasının elini zayıflatacağını biliyordu. Ayrıca kullanabileceği en etkileyici siyasî argümanlardan biri buydu. Buradaki konuşmalarda Kureyş'in kimliğini bütünleştiren bir tanımlama yaparken, Ensâr tanımının da Medineli Müslümanları bütünleştirici yönüne vurgu yapmış; aynı toplantıda, iktidarın Ensâr'ın eline geçmesi halinde Hız. Peygamber'in hicretiyle birlikte Medine'de sağlanan birliğin ve kardeşliğin zarar görebileceğine işaret edilmiştir.²¹

Hız. Ali, Sakîfe toplantısındaki Kureyşilik vurgusuna, akrabalık açısından bir değerlendirme yaparak karşı çıkmaktadır: Ona Sakife toplantısı hakkında haber ulaşınca, "Ensâr ne dedi?" diye sordu. "Bizden bir emir, sizden bir emir olsun dediler." cevabını alınca, "Onlara karşı Resûlullah'ın (s) onların iyilerine iyilik yapılmasını, kötülerinin ise bağışlanmasını vasiyet etmesiyle delil getirmediğiniz mi?" diye sordu. "Bunda, onlar aleyhinde nasıl bir delil var ki?" dediler. Hız. Ali, "Eğer emirlik onlarda olsaydı onlar hakkında vasiyette bulunulmazdı." dedi. Sonra "Kureyş ne dedi?" diye sordu. "Kendilerinin Resûlullah'ın (s) ağacı olmalarıyla delil getirdiler." dediler. Hız. Ali, "Ağacı delil getirdiler; ama meyveyi ihmal ettiler." dedi.²²

Hız. Ali Sakîfe'de mağdur edildiği düşüncesini Kureyş üzerinden eleştirmektedir: Allahım! Senden Kureyş'e ve onlara yardım edenlere karşı yardım diliyorum. Onlar, akrabalığımı kopardılar ve konumumun yüceliğini küçülttüler. Bana ait olan bir iş hususunda benimle çekişmek üzere birleştiler.²³

Hız. Peygamber'den sonra iktidara gelen dört halife Kureyş'in farklı boylarına mensuptu. Bunların siyasî birliği sağlamaları ve güçlerini koruyabilmeleri için Kureyşilik kimliğini öne çıkarmaları gerekiyordu. Hız. Ali'nin Kureyşilik kimliğine fazla vurgu yapmadığını söyleyebiliriz. Ancak ona muhalefet eden Muaviye ve etrafındakiler bu kimliği yeterince öne çıkarıyorlardı. Öte yandan Hız. Ali'nin ordusunda Kureyşlilerin azlığı göze çarpar.

Raşid Halifelerden sonra Emevî hanedanının kurucusu olan Muaviye dâhil olmak

21 İbn Kuteybe, I, 13-16.

22 eş-Şerif er-Radî, s. 189-190.

23 eş-Şerif er-Radî, s. 406-407

üzere hiçbir Emevî halifesi, Muhacir kimliğini kullanamazdı. Zira onlar arasında Muhacir olan kimse bulunmadığı gibi babaları da Muhacirlerden değildi. Bu sebeple Muhacir adının kullanılması onların siyasî nüfuzlarına zarar verebilirdi.

Aynı şey, Emevîlerin iktidarına son veren Hz. Peygamber’in amcası Abbas’ın torunları olan Abbasîler için de söz konusudur. Dedeleri Hz. Abbas’ın hicretten önce Müslüman olduğu ve Müslümanlığını gizleyerek Bedir’e katıldığı,²⁴ Tulekâ’dan olmadığı ve Mekke fethedilmeden önce Hz. Peygamber’e ulaştığı ifade edilir.²⁵ İbn Sa’d, Hz. Abbas’ı, “Bedir’e [Müslüman olarak] katılmayan,²⁶ ancak eskiden Müslüman olan, tamamı Habeşistan’a katılan ve Uhud ve sonrasındaki savaflara katılan Muhacirler ve Ensârın ikinci tabakası”nın içinde en başta zikretmektedir.²⁷ Oysa Hz. Abbas, Müslümanların ele geçirdikleri Bedir esirleri arasındadır. Hz. Peygamber, kendisinin ve beraberinde esir edilen üç akrabasının fidyelerini ödemesini istedi. İbn Sa’d’ın naklettiği rivayete göre Hz. Abbas, Hz. Peygamber’e Müslüman olduğunu, istemeyerek Bedir’e geldiğini söylemiş; ancak Hz. Peygamber, “Müslümanlığımı Allah bilir.” diyerek muaf tutulma talebini reddetmiştir.²⁸ Bazı rivayetlerde Hz. Abbas’ın Hendek’ten sonra hicret ettiği nakledilir.²⁹ Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber Hayber’i fethederken Hz. Abbas hicret ederek Cuhfe’ye ulaşmış ve Hz. Peygamber’e hicret ettiği haberini göndermiş, o da Abbas’a ganimetten pay vermiştir.³⁰ Ancak Hz. Abbas’ın Hayber’in fethi sırasında Mekke’de olduğuna dair rivayetler de nakledilmektedir. Buna göre Hz. Abbas Hayber’in fethinden sonra hicret etmiştir.³¹ Bunların yanı sıra Mekke fethinden hemen önce hicret ettiğine dair rivayetler de vardır.³² Bütün bu farklı rivayetler, Hz. Abbas’ı Muhacirler arasında zikretme çabasının ürünüdür. Oysa Hz. Abbas’ın Mekke fethinden önce meydana gelen olaylarda rolüne rastlamıyoruz. Sadece Mekke’de olup bitenlerle ilgili Resûlullah’a istihbarat sağladığına dair rivayetler mevcuttur.³³ Hz. Abbas’ın muhacirliği bile sonradan kurgulanmış gibi görüldüğüne göre muhacir kimliği, Abbasîler için de siyasî bir ranta dönüştürülebilecek durumda değildir.

O halde Hz. Peygamber’in vefatından başlayarak, ama daha çok Emevîler döneminde itibaren Muhacirlik yerine Kureyşîliğe vurgu yapılması, Mekkeliler açısından Muhacir nitelemesinin ayrıştırıcı ve siyasî gücü zayıflatıcı bir anlam kazanmaya başlamasıyla

24 Zehebi, II, 78.

25 Zehebi, II, 78.

26 Hz. Abbas, müşriklerin baskısı karşısından istemeyerek Bedir savaşına katılmıştır (İbn Sa’d, IV, 9, 10). Bununla birlikte onun müşrik ordusunun iase ihtiyacını karşılayanlardan biri olduğu da nakledilir (İbn Hişâm, II, 320).

27 İbn Sa’d, IV, 5.

28 İbn Sa’d, IV, 12.

29 İbn Sa’d, IV, 15.

30 İbn Sa’d, IV, 15.

31 İbn Sa’d, IV, 16.

32 İbn Hacer, II [III-IV], 30.

33 İbn Hacer, II [III-IV], 30.

ilişkilidir.

Öte yanan Muaviye döneminden başlayarak Kureyş'in iktidar gücünün belirgin bir şekilde görünmeye başlaması, nitelemenin Kureyş olarak tercih edilmesinin sebeplerindedir.

Kureyşliler, daha Resûlullah'ın (s) hayatında, Mekke'nin fethinden sonra istikbalin İslâm'da olduğunu anladıkları için siyasî güçlerini İslâm kimliği altında sürdürmüşlerdir. Mekke fethinden hemen sonra Kureyş'in önemli liderlerinden biri olan Ebû Süfyan'ın ailesini toplayarak Medine'ye göç etmesi şaşırtıcı değildir. Hz. Peygamber vefat ettiğinde Ebû Süfyan onun Necrân ve çevresinin zekât amiliydi.³⁴ Medine'ye döndüğünde Hz. Ebû Bekr'in halife seçildiğini öğrenince Abdumenâf'tan biri dururken bir Teymlinin halife seçilmesine rıza gösterdikleri için Hz. Ali'yi eleştirmiş -halife seçimi tamamlanmış olmasına rağmen- ona biat etmeyi önermiştir.³⁵ Ancak Ebû Süfyan, kısa sürede istikbalin iktidarın yanında olmakta olduğunu gördü. Bundan sonraki süreçte çocuklarıyla birlikte aktif bir şekilde Hz. Ebû Bekr'in hizmetinde görev aldı.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyaset hep Kureyş'in önderliğinde yürütülmüştür. Öyle ki, iktidardan uzak kalan Hâşimoğulları bile yöneticilerden rahatsız olan muhaliflerin sığındıkları bir Kureyş boyudur. Kureyş'in sahip olduğu siyasî nüfuza Ensâr'ın karşılık verememesi, ilk Müslümanlara verdikleri desteği gündemde tutmakla yetinmelerine sebep olmuştur. Hatta bu durumdan dolayı Ensâr'ın muhayyel bir tarih uydurduğu iddiası ileri sürülmüştür.³⁶

Yukarıda kısaca tasvir etmeye çalıştığımız siyasî koşulların, birçok alanda olduğu gibi İslâm tarihi boyunca sosyal sınıflandırma ve kimlik tanımlamada da belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarımızı incelediğimizde el-Ensârî nisbesi çok kullanıldığı halde el-Muhacirî nisbesinin pek kullanılmadığını görürüz. Bu duruma Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayımlanan İslâm Ansiklopedisi'nde "Muhacirûn" maddesinin yazarı Buhl da işaret etmiş;³⁷ ancak sebepleriyle ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Sözünü ettiğimiz kimlik tercihinin kaynaklara nasıl yansıdığını tespit etmek amacıyla **el-Mektebetü's-şâmîle (el-isdâru's-sâni)** kitap programında yaptığımız basit bir tarama, durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Bazıları mükerrer olan 6688 kitap ihtiva eden programda 116.378 "el-Ensârî" kelimesi geçmektedir. Kuşkusuz bunların hepsi nisbe değildir; ancak aralarında çok sayıda nisbe de mevcuttur. "el-Muhâcirî" kelimesi ise sadece 614 defa geçmektedir. Ancak incelediğimiz kadarıyla bunlar da nisbe değildir. Oysa el-Kureşî nisbesi 49.093, el-Kureyşî nisbesi ise 371 defa geçmektedir.

Eğer Ensârî ve Muhâcirî nisbelerinin ikisi de yaygın olarak kullanılsaydı, Ensârî sayısının Mekke muhacirlerine göre daha fazla olması sebebiyle Ensârî nisbesinin daha çok kullanılması, anlaşılır bir durum olurdu. Ancak Muhâcirî nisbesinin kullanılmaması, nisbe tercihinin sayısal çoklukla ilişkili olduğunu söylememize imkân vermemektedir.

34 Taberî, III, 318.

35 Bk. Belâzurî, II, 271; Ya'kûbî, II, 126.

36 Reckendorf, H., "Ensâr", *IA*, IV, 277.

37 Buhl, Fr., "Muhâcirûn", *IA*, VIII, 452.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nde “Ensâr” maddesi yer alırken “Muhacir” kavramı madde olarak yer almamış, sadece kelimenin geçtiği yerde Ensâr maddesine atıf yapılmıştır. Yine aynı ansiklopedide Ensârî nisbesiyle anılan üç kişinin biyografisine yer verilmiştir.

Bilindiği gibi nesebin bilinmesi, kişinin sosyal ve siyasî kimliği için önem arz ettiğinden Araplarda nesebin muhafazası için Ensâb ilmi ortaya çıkmış; bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Sadece bir kabileye tahsis edilmiş kitaplar içinde Kureyş kabilesiyle ilgili olanlar ise çoğunluğu oluşturmaktadır.³⁸ Bunun Kureyş kimliğini öne çıkarıcı bir tercih olduğunu düşünmek yanlış değildir.

Sonuç

Bu çalışma, kavramlarla siyaset arasındaki ilişkiyi göstermek amacıyla yapılmış bir denemedir. Aslında Ensâr ve Muhacir kavramları İslâm medeniyetinin insana bakışını yansıtan, insanı dinî tercihiyle göre niteleyen bir anlayışın tezahürüdür. Bu niteliklemlerle dine taraf olmak ve kişinin dine hizmet için rol üstlenmesi övgüye mazhar olmuştur.

Hız. Peygamber döneminde birleştirici olan Ensâr ve Muhacir kavramları siyasî gelişmelere göre şekillenmiştir. Kureyşli yönetici elitin yönlendirmesinin etkisiyle de Muhacir kavramı, Kureyş’in gücünü bölen ve onları ayırıştırıcı bir özelliğe sahip olması sebebiyle nisbe olarak tercih edilmemiştir.

Allah Resûlü’nün vefatından sonra Ensâr nitelemesi, Medineli Müslümanlar için, Kureyş nitelemesi ise Mekkelî Müslümanlar için bütünleştirici bir özelliğe sahip olmuştur.

Kaynaklar

Ahmed b. Hanbel (241/855), Müsned, İstanbul 1402/1982.

Algül, Hüseyin, “Ensâr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XI, İstanbul 1995.

Avcı, Casım, “Nisbe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XXXIII, İstanbul 2007.

el-Belâzurî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (279/892), Ensâbu’l-eşrâf, Thk.: Süheyl Zekâr, Riyâd Zirikî, Beyrut 1417/1996.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), Sahîh, İstanbul 1992.

Buhl, Fr., “Muhacirün”, İslâm Ansiklopedisi [İA], VIII, 3. Basım, İstanbul 1979.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm (255/869), Sünen, İstanbul 1401/1981.

Fayda, Mustafa, “Ensâb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA], XI, İstanbul 1995.

İbn A’sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/926 civarı), el-Fütûh, Beyrut 1406/1986.

İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut (t.y.).

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), es-Sîretu’n-Nebî, Thk.: Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut

38 Fayda, “Ensâb”, DİA, XI, 248.

- (t.y.).
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), el-İmâme ve's-siyâse, Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.).
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr, Thk.: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001.
- el-Minkarî, Nasr b. Müzâhim (212/827), Vak'atu Sıffîn, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1382/1962.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/874), Sahîh, Thk.: M. Fuâd Abdulbâkî, İstanbul 1413/1992.
- eş-Şerîf er-Radî (406/1015) [Derleyen], Nehcü'l-belâğa, Thk. ve Şerh: Muhammed Abduh, Müessesetü'l-ma'ârif, Beyrut 1410/1990.
- Reckendorf, H., "Ensâr", İslâm Ansiklopedisi [İA], IV, İstanbul 1993.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Basım, Dâru'l-ma'ârif, Kahire (t.y.).
- Watt, W. Montgomery, "al-Ansar", The Encyclopaedia of Islam, New Edition, I, Leiden 1986.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (284/897), Târîhu'l-Ya'kûbî, Beyrut 1412/1992.
- ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1374), Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Thk.: Şuayb el-Arnâvut, 2. Basım, Müessesetü'r-risâle, 1402/1982.